

ZWINGLI ULRICH SZÜLETÉSÉNEK 500 ÉVES ÉVFORDULÓJA

500 éves évfordulóját ünnepeljük Zwingli Ulrich születésének. 1983-ban ugyanígy emlékeztünk Luther Mártonra. Gondviselészerű tényt kell látnunk abban, hogy a reformáció két elindítója majdnem egyidőben született. Isten ajándéka az, hogy ügyének szolgálatára egyszerre terem reformátorokat, akik ugyanannak az igazságnak megfogalmazói. Mintha egyszerre törnének fel a föld méhéből azok az erők, amelyek a belső izzást hozzák. A vajúdó igazság egyszerre születik meg különböző helyeken.

Zwingli öntudatosan vallotta, hogy mindaz amit tett, Luthertől függetlenül történt. Ő önálló egyénisége a reformációnak. A 67 tétel 15. pontjának magyarázatában írta: „Még mielőtt a mi vidékünkön (Svájcban) bárki is tudott volna valamit Luther nevérol, én már az 1516-os esztendőben elkezdtem hirdetni Krisztus evangéliumát, és még két évig ismeretlen volt előttem Luther neve“.

A két egymás mellett haladó élet gazdagsága egyben figyelmeztetés is: a reformáció már a maga méhében ott hordozta a német és svájci ágak elkülönülését. E században felvetődő kérdésekre majdnem egyszerre születtek válaszok. Azok közel állottak egymáshoz, de az árnyalatok mégis elégségesek voltak az eltéréshez. Ma már a kérdéseket és a két reformátor alakját a Leuenbergi Konkordia¹ 4. pontjának fényében kell néznünk: „A történelmi távlat folytán ma világosabban felismerhető, mi az, ami a reformáció bizonyágtételében minden ellentét dacára közös volt: az evangélium új, felszabadító, bizonyágot adó megtapasztalása. A reformátorok egybehangzón vallották, hogy az élet és a tan mértéke a Szentírás. Az egyház feladatát pedig az Ige hirdetésében látták.“

A Konkordianak ezek a mondatai minősítik számunkra vitáikat. Barth mondotta, hogy Luther és Zwingli az éles hangú marburgi hitvitán közelebb állott egymáshoz, mint napjaink sok próbálkozása, amelyek a hit és a hitvallások minimalizálásával akarják a közeledést létrehozni. Ezen a vitán Zwingli könnyekre fakadt, Luther megrendült. Mindketten a hitnek olyan mélységeiben jártak, amely egymás mellé állította őket. Napjainkra vár az a feladat, hogy az ellentétekről lehámozza az akkori idők burkát, és a kérdéseket a Konkordia fényében lássa.

1. Zwingli életével kapcsolatos tények

A Bodeni tótól délre, a fenyvesek és havasi legelők között szétszór-tan elterülő Wildhaus ma is örzi szülőházát. Az évfordulóra restaurálták a múzeumká átalakított épületet. Apját szintén Zwingli Ulrichnak hívták és a falu bírása volt. 9 testvér közül ő volt a hatodik. Szeretettel emlékezett később Wildhaus tiszta, falusi világára. Két öccsének meghagyta, hogy ne hagyják el ezt a falut. A kiterjedt családnak befolyásos tagjai voltak: apátok, dékánok. Ők választották meg Zwingli iskoláit. Bernben kezdte tanulmányait, Bécsben folytatta filozófiával és Bázelen fejezte

be teológiával. Itt tanították Erasmus és Wittenbach Tamás ismert humanisták. 1506-ban szentelték pappá. Tíz évig volt Glarus papja. A pápai zsoldban álló híveit kísérte a navarrai és marignanoi ütközetekbe. Udvari kápláni címet kapott és 50 forint évi járadékot. Láta a katonákat diadalittasan győzni és látta ismerőseit, szomszédait veszített ütközetek után elvérezni. Neki kellett vigasztalnia az otthonmaradottakat. Két allegorikus versben fogalmazta meg ítéletét ez embertelen életforma ellen. Bírálta azokat, akik emberhússal kereskedtek, — ahogy ő nevezte —, de elítélte azokat is, akik ilyen módon szereztek megélhetésükhöz a feltételeket.

Elhagyta Glarust és két évig (1516—1518) Maria Einsiedelnben vállalt pápi állást. Itt két dolog nyugtalanította: a) a búcsú gyakorlása, amely benne azt a gondolatot ébresztette, hogy az egész háttérben az a meggyőződés áll, hogy Isten nincs jelen mindenhol, illetve vannak helyek, amelyeket Isten kiváltképpen szeret; b) a bűnbocsátó cédulák árusítása X. Leó megbízásából, Samson Bernát barát által. Ezekkel a tényekkel kapcsolatosan ismételten emlékeztetnünk kell arra, hogy ezek a gondolatok Lutherrel egyidőben, de tőle függetlenül fogalmazódtak meg.

1519-ben alkalmazta a zürichi káptalan a városi főtemplom, a Grossmünster papjának. Élete végéig ennek igehirdetője maradt.

1522-ben, 38 éves korában kötött házasságot Reinhardt Annával, egy Lombárdiában elesett katona özvegyével. Annának első házasságából 3 gyermeke volt. Közülük Gerold fia ragaszkodott nevelőapjához és vele együtt esett el Kappelnél. Közös házasságukból még négy gyermek született, köztük 1528-ban Huldreich, aki lelkész lett és Bullinger veje. A népes családban Zwingli jól érezte magát. Sokat zenéltek. Ő maga tíz hangszeren játszott. Luther 1529-ben, vitájuk után azt írta haza, hogy Zwingli víg kedélyű, életvidám, őszinte, figyelmes társalkodó.²

2. Zwingli reformatori szolgálata

Zwingli reformatori szolgálatát három dolog figyelembevételével kell tárgyalnunk.

a) Zwingli életében nem zajlott le a reformátorrá válásnak olyan látványos fordulata, mint sokak életében. Isten igéjével való állandó foglalkozás, az iránta való kitartó engedelmesség és másfél évtizednyi igehirdetésének önmagára visszaható hatása volt az, ami a reformátorrá érést kialakította.

b) Zwinglit a maga teljességében ma egyetlen egyház sem vallja magáénak. Nincs egy egyház, amely egészében reformátorának tartaná. Követői Zürichben, Bullinger alatt a zürichi megállapodásban³ csatlakoztak Kálvin genfi reformációjához. Ebből két tény következik:

Először el kell választanunk Zwingli életét attól, amit általában zürichi reformációnak nevezünk. Ez ugyanis később Bullinger munkásságával teljesedett ki. Az, amit Zwingli jelent számunkra 1531-ben torzóként félbeszakadt. Innen a szerteágazó megjegyzések vele kapcsolatosan. A lutheri irány még nem érti meg, a kálvini, genfi irány már nem érti meg. Luther éles jelzőkkel illette⁴; később Albert Ritschl, Adolph Harnack ugyanezt tették. Kálvin tartozkodó volt, de ő is a rombolás és nem az építés reformátorát látta benne. Megértette ugyan, hogy erre nem is volt ideje. Barthnak is sok a fenntartása.⁵ Sokan valamilyen liberális refor-

máció képviselőjének látják; fogalmakat társítanak, amelyeket nem lehet egymás mellé tenni.

Napjaink Zwingli-kutatásának hálásak lehetünk azért, hogy felül-emelkedik ezeken a szempontokon. Még akkor is, ha rendkívüli tekintélyektől erednek. 1975-től termékeny korszakát éli a Zwingli-kutatás. Halálának 450., születésének 500 éves évfordulója feléje fordította az érdeklődést. A kutatók közül főleg Gottfried Lochert kell megemlítenünk, a dogmatörténet berni professzorát. A kutatást támogatja a *Zwingliana* című folyóirat, melyet 1897 óta jelentet meg a zürichi Zwingli Társaság.

A másik tény abból következik, hogy Zwingli élete hirtelen derékba tört ugyan, de mégis úgy kell rá tekinteni, mint arra a reformátorra, aki a svájci kálvini reformáció alapját lerakta. Erre épített tovább Bullinger és ez termékenyítette meg Kálvint is a zürichi megállapodás (1549) után.

c) Reformátori szolgálatának harmadik sajátosságával különös figyelemmel kell foglalkoznunk. Ha Luther reformátori módszeréről azt kell mondanunk, hogy eszközei között a wittenbergi egyetemen való tanítása és iratainak közzététele állott tevékenysége központjában, Zwinglivel kapcsolatosan azt kell megállapítanunk, hogy reformátori munkásságának központja az ígihirdetés volt. Minden más tevékenysége erre tekintett. Az ő életében látjuk a legbeszédesebben a reformációnak azt az igyekezetét, hogy egész létét az ígihirdetésre tegye rá. Luther wittenbergi előadásai, Kálvinnak az Auditoriumban tartott magyarázatai, műveik létrehozóivá lettek. Zwinglinek ilyen lehetőség nem állott rendelkezésére. Éppen ezért sugározta egész tevékenysége az ígihirdetés fontosságának tényét. A bizonyágtétel hitet ébreszt és az evangélium igazsága hallás által láncszerűen terjed. Nem véletlen, hogy tőle származik a homiletikának sokat hangoztatott tétele: „Prædicatio Verbi Dei, Verbum Dei est“.

Ígihirdetői szolgálata figyelemreméltó tanulságokat nyújt számunkra.

Az ígihirdetésre odaadón készülni kell. Már Glarusban hozzákezdett a görög Újszövetség megtanulásához. A hadi utakra magával vitte az eredeti szöveget. Kívülről tudta az Újszövetséget, görögül jobban, mint latinul. 1529-ben a hitvitán Luther arra kérte, hogy latinul idézzen, ő azt felelte, hogy görögül jobban tudja. Tíz évig tanulta a héber nyelvet. Művei tanúsága szerint inkább a Septuaginta görög fordítását használta és kedvelte. Alapos héber tudását igazolják az Ézsaiásról és Jeremiásról írt magyarázatai. A textust mindig kívülről tudta az eredeti nyelven.

A készüléshez sokoldalú tevékenység szükséges. Ő előbb az exegézist, a beszéd vázlatát, az alkalmazást fogalmazta meg magának. Minden reggel hajnalban, otthon elolvasta a bibliai részt. Imádkozott és elmélkedett felette. Utána a Grossmünster sekrestyéjébe ment, ahol találkozott lelkész társaival, a presbiterekkel és mindenekelőtt Jud Leóval, a kiváló hebraistával. Közösen megbeszélték a textust, a prédikáció vázlatát. A város még aludt, ők már készültek a szolgálatra. Minden reggel kétszer prédikált. Először kora reggel a munkába menőknek. Ezt követően a polgároknak. A reformáció „Sola Biblia“ tanítását ő hangsúlyozta először a textusra épült prédikációban.

A „lectio continuat“ követte már 1516 óta. Először az Újszövetség könyveit magyarázta végig, azután a zsoltárokat. Amikor 1519-ben a zürichi káptalan kanonokjai előtt terveiről beszélt, azok meglepődtek at-

tól, amit az ígéhirdetésről mondott. Frei prépost azt mondotta, hogy ennek nem lesz jó kimenetele. A kanonokok megérezték az új előszelét. Zwingli nem nyilatkozott a mise ellen, de mindenki megérezte azt, hogy itt nem kisebb dologról van szó, mint a mise helyébe az ígéhirdetést tenni.

1526-ban így emlékezik vissza erre: „Ezelőtt 7—8 évvel megkezdtem a Szentíráshoz való teljes alkalmazkodásomat. Az ellenkezők szememre vetették ezt. Én pedig ekkor így vélekedtem: tégy félre mindent és Isten akaratát egyedül az ő ígéből értsd meg. Erre maga az Írás vezetett engem.”⁶

Zwingli ígéhirdetői tevékenysége aláhúzza azt a tényt, hogy a lelkipásztornak egész élete szüntelen készülés és készenlét az ígéhirdetésre. Zwingli eminens diák volt. Olvasta a latin és görög klasszikusokat. Szerette a görög költészetet, drámairást, filozófiát. Isten egyetemes kijelentésének nyomát kereste a kultúrában is. Kétségtelenül fellelhető bizonyos panteizmus gondolkozásában, de alaptétele nem kifogásolható: „Nem azt kell nézni, hogy ki mondja, hanem azt, hogy mit mond”. Ezért vonja le a vitatható voltában is érdekes következtetést: „Ha Platonnál vagy Pythagorásznál olyan dolgokra lelünk, amelyben Isten lelke nyilatkozik meg, nem kell megvetni, csak azért, mert egy halandó mondotta... Ha Senecánál vagy Platonnál az isteni igazságot látjuk megszólalni, akkor nem szabad azért visszautasítanunk, mert pogány fogalmazta meg”. Mostani vonatkozásban ez a kérdés azért lehet lényeges, mert Zwingli kulturális iskolázottságára utal. Közvetve pedig a prédikációk szemléltető anyagára, és arra a kultúrára, amelyben Isten ígéje nála megszólal. Minket igényességre, a klasszikus műveltség megszerzésére és sok munkára késztet.

A prédikációra való előkészület komolyanvételét igazolja Bullinger későbbi és Mykonius majdnem kortárs tudósítása, hogy Zwingli sokat tanult és sokat éjszakázott. A Bádeni viták alatt 6 hétig alig aludt valamit. Erős fizikuma lehetővé tette ezt a megterhelést. Éjszakáit megosztotta a Szentírással való foglalkozás, levelezés, írásaival való törődés között. Nem volt elragadtatva irodalmi alkotásai értékétől. „Senkinek nincs olyan kedvezőtlen élete a könyvirásra, mint nekem. Az időt kell mindenért okolni... Nincs időm sem a megírásra, sem a kijavításra. Azért minden iratomra inkább csak a vázlat, mint a mű elnevezés illik. De azért hálát adok Istennek, amiért arra tanít, hogy elfojtsak magamban minden dicsőségre való vágyat. Nem bánom, hogy írásaim nélkülözik a művészi formát, csak legyenek Isten ügyének hasznára”. A prédikáció ereje és az irodalmi érték, irodalmi készség kel vitára benne. Győz a tartalom a formával szemben; figyelmeztet arra, hogy mindig a tartalomnak kell megteremtenie a formát.

Barth szerint ő tanítja elsőnek a kijelentés aktualitását. Isten ígéje az élet minden helyzetében időszerű és mindig van mondanivalója.

Zwingli ígéhirdetésének másik sajátossága, hogy ez a szolgálata összefonódik az imádkozó ember alázatával. Zwingli sokat imádkozott, — mondja Bullinger. Ő maga erről így ír: „Ha az ember épül a jó emberekkel való társalgásból, mennyivel inkább abból, ha Istennel beszélgetünk... Aki megszokta, hogy Istennel gyakran társalogjon, az mindig megerősödve és vidáman érzi magát az imádság után”.⁷ Az imádság formájára vonatkozóan azt mondja, hogy az álljon kevés szóból, áhitatból és érzésből. Legyen tiszta, szívből jövő, egyszerű.

Az igehirdetői tisztség szerinte áthat minden más tisztséget. Az evangélista, presbiter, episkopos, diakonus szolgálatának központjában az igehirdetés áll. A *Pásztor* c. beszéde szerint egyedül az apostoli tisztség különül el minden mástól. Amikor 1523-ban a zürichi tanács elhatározta, hogy Zwingli folytassa tovább az eddigiek szerint igehirdetői szolgálatát, és mások hozzá alkalmazkodjanak, ez egyben az igehirdetés és a reformáció diadalát jelentette a városban.

Zwingli a pásztorációt is összekötötte az igehirdetéssel. Az akkor 7000 lakosú város kérdéseit alaposan ismerte. A város rendtartása két évtizeddel megelőzte a genfi rendtartást. Kálvin ismerte a zürichi példát: az elvett egyházi javakat szeretetszolgálatra fordították. Az iskolázást új alapokra helyezték. Szociális intézményeket létesítettek. Eltörölték a koldulást és megszervezték a szegénygondozást. Betiltották a kocsmákat, büntették a káromkodást. A szabados várost a magisztrátus és az egyház megfékezte. Bartók György szerint egyfajta államegyházi helyzet állott elő.⁸

Zwingli különös figyelemmel fordult az ifjúság felé. „Nem elég az ifjúságot megtanítani írni és olvasni, rá kell nevelni őket a jó erkölcsre is. A szőlőkacsok mindenbe belefogóznak, — mondja —. Ilyen indák a gyermekek, akikre nézve a szülők és a tanítók azok az oszlopok, amelyekhez hozzákötődnek.

Zürich átalakult Zwingli szolgálatának 12 éve alatt. Az átalakulás, az élettel folytatott harc ott tükröződött az prédikációkban. Ott minősültek az események és kerültek mérlegre.

A zürichi pásztorációs alkalmak között kiemelkedett az 1519-es pestis. 7000 emberből 2500 pusztult el. Zwingli otthagya szabadságát és visszatért a városba. Látogatott és temetett. Felesége később így emlékezett erre és írta meg leányának: „Édesapád éppen a pfaffersi gyógyfürdőn tartzkodott. Azonnal hazatért, hogy segítséget nyújtson a haldoklóknak. És eljött, aminek be kellett következnie: ő is megbetegedett és heteken át élet és halál között volt. Betértem hozzá. Inni adtam neki, mert iszonyú szomjúság gyötörte.“ Lassan felépült. A pestis alatt három éneket szerzett, amelyeket Benke István sepsiszentgyörgyi tanár fordított le 1884-ben.

Az igehirdetésnek a teológiai tanítással való kapcsolata mindig fontos. Zwinglinél is. Ezek között főleg úrvacsoratanát illetően vagyunk előítéletek fogságában. Az a megállapítás, hogy Zwinglinél az úrvacsora emlékünnap, egyoldalú elszűkítése a kérdésnek és az ő tanításának. Utolsó tíz évét foglalkoztatta ez a kérdés. Ezalatt három szakaszt ismerhetünk fel, három kifejezési formát láthatunk.

a. 1523-ban 67 tétel 18. pontjában ez áll: „az úrvacsora visszaemlékezés és jegye annak a váltságnak, amelyet Krisztus nekünk szerzett“. Ehhez hasonlóan 1525-ben a *Commentarium*-ban „édes emlékezésnek és hálaadásnak“ nevezi. Ugyanitt értelmezi sajátosan a „Hoc est corpus meum“-ot. Szerinte ezt így kell érteni: „Hoc significat corpus meum“. Erre monotta később Kálvin, hogy Zwingli ekkor megerőtlenítette a jelzett dolog és a jegy közötti kapcsolatot.

b. Második fázisában, 1527-ben a *Fidei exegesis*-ben Lutherhez akart közeledni. Az úrvacsorában való tápláltatásra helyezi a hangsúlyt. „Az én testem bizony étel és az én vérem bizony ital“ jánosi textusa határozza meg gondolatát (Jn 6, 55). Lelki eledelről beszél itt. Luther azonban Marburgban nem fogadta el ezt az érvelést. Marburg után szétváltak útjaik.

c. A harmadik stádiumot az 1531-es *Fidei expositio* jelenti. Itt azt mondja, hogy Krisztus test szerint az Atya jobbján van, és az úrvacsora Krisztus testének *lelki* evése. Ez az evés a *hit* erejével történik. Nem beszél a Szentlélek szerepéről és Isten kegyelméről, amellyel a bűnös embert magához engedi. Ebben különbözik Kálvintól. A hitet egyoldalúan hangsúlyozza a kegyelem és lélek munkája nélkül. Vajon tovább haladt volna Kálvin irányában? Ez az út látszik feltételezhetőnek. De ez nem lehet a történelem kérdése. Zwingli halálakor Kálvin 22 éves volt.

A történelem csak arról tud, amiről munkatársa, Oswald Mykonius tudósít a *Vita Zwinglii*-ben. Október 10-ről 11-re virradólag orkán volt Zürichben. A szél süvítése és a félrevert harangok hangja egybefolyt. A reggel kapott hír meglepte a várost: az 5 ellenséges kanton hadserege ismét Kappelhez közeledik. Kitzútták a városházára a toborzást jelentő nagy lobogót. Gyűlni kezdtek az emberek. A déli órában vonult el a sereg Bern és Bazél támogatása nélkül. Délután 3 óra körül kezdődött az ütközet. Zwingli két sebet kapott az oldalán, de tovább küzdött. Aztán egy kő sebesítette meg a homlokát. Egy sebesülthöz hajolt alá, amikor egy dárda hátulról ismét megsebesítette. Egy fa alatt agonizált, amikor megkérdezték, hogy akar-e győzni. Megtagadta. Tetemét felnégyelték és máglyán elégették. Ma emlékmű áll ezen a helyen.

3. Zwingli hatása nálunk

Zwingli életét az igehirdetés fonalára fűztük fel és a továbbiakban is azt kell néznünk, hogy ez az igehirdetés hogy hatott nálunk?

Nem egyszerű erre a kérdésre felelni. Ez abban jelentkezik, hogy Zwingli hatását összetévesztjük általában a későbbi zürichi reformáció hatásával. Ha ezt megtesszük, — és Locher is megteszi — akkor Zwingli hatását azonosnak vesszük a Bullinger alatti Zürich hatásával. Ezt a hatást nálunk többeknél látjuk. Locher Zwingli hatásáról beszél Gryneus Simon esetében, aki 1524-ig Budán tevékenykedett. Említ egy Conrad nevű szintén budai ismeretlent. Felsorolja Dévai Bíró Mátyást, Fejértói Jánost, Méliusz Juhász Pétert, Huszár Gált, Szegedi Kis Istvánt, sőt Honterust is. Nekünk mégis inkább Révész Imrének kell igazat adnunk, aki egyedül Kálmáncsehi Sánta Márton esetében állapítja meg: „kétségtelen az erős zwingliánizmusa, ami szertartási radikalizmusában, a sakramentumok jelképi jellegének nyomatékos hangsúlyozásában, predestinációs hitében és determinizmusában állhatott“. Révész is feltételes módon fogalmaz. Kálmáncsehinek ugyanis semmilyen irata nem maradt fenn. Ellenfeleinek vádjából vagyunk kénytelenek következtetni. Tekintettel arra, hogy ő 26 évvel túlélte Zwinglit, nála is fellelhető már a Zwingli utáni Zürich hatása.

Nekünk mégis meg kell állanunk a wildhausi bölcső előtt a következő okok miatt:

a. Mert a svájci reformáció kezdetét jelenti.

b. Mert igazat kell adnunk napjaink egyik egyháztörténészének, miszerint korában ő volt V. Károly mellett a legtehetségesebb és legvilágosabban látó politikus.

c. És mert idéznünk kell végül 1531 őszéről Anna asszonyt, az özvegyet, aki így ír lányának: „Drága Regulám, ez az én testamentumom. Legyen előtted édesapád mindig példakép a Szentíráshoz való ragaszkodá-

sodban, az igazságért való küzdelmedben. Bocsásd meg hibáit. Gondolj arra, hogy ő is ember volt hibákkal, tévedésekkel és hogy mindnyájan csak kegyelemből tartatunk meg“.

JEGYZETEK

¹ A Lutheránus és Református egyházak közötti megállapodás, mely az 1969—1973 között folytatott tárgyalások eredményeként jött létre 1973. március 12—16. napjain a svájci Leuenbergben. A Konkordia a két egyház tanításának azonos pontjait emeli ki és eljut a szószéki és úrvacsorai közösség igényléséig.

² Locher, G.: *Huldreich Zwingli*, 1981. 196.

³ Consensus Tigurinus, melyet Bullinger 1549-ben Kálvinnal kötött. Az egyezmény a svájci reformáció két ágának elveit tisztázta és kialakította a mindkét fél számára elfogadható álláspontot.

⁴ *Luther iratai*. V. kötet, 144.

⁵ *Zwischen den Zeiten*. 1929. 455.

⁶ *Auswahl aus seinen Schriften*. 114.

⁷ Benke István: *Zwingli Ulrich élete*. 157.

⁸ *Református Egyház presbiteri szervezete*. 23.

SZÁSZ FERENC

SZEMPONTOK A HALÁL ÉRTELMEZÉSÉHEZ A 19. ÉS A 20. SZÁZAD UNITÁRIUS PRÉDIKÁCIÓ-IRODALMUNK TÜKRÉBEN

„A halált letagadni nem lehet. Van, létezik; ma, holnap, — valamikor szemközt találod magad vele s az hogy mit gondolsz róla, iránta való magatartásod, vele szemben való viselkedésed döntő tényezője életednek.“¹ A halál vizsgálatára nézve két előzetes szempontot ragadhatunk ki a fenti megállapításból. Az első vizsgálódásunk tárgyára, a második annak céljára vonatkozik.

1. Minden meghatározás vitatható és eleve tárgyának leszűkítését jelent. Különösen érvényes ez a halálra, amelyről alapfokon és cáfolhatatlanul valóban csak ennyi állapítható meg: „van, létezik“, vagyis kétségbevonhatatlan tapasztalati ténye életünknek. Lényegének megragadása, meghatározása olyan nehézségekkel jár, annyi bizonytalanság övezi és az általa felvetett kérdések szóródási területe olyan kiterjedt, hogy a halál esetében kockázatos volna köznapi értelemben vett meghatározást keresni és állítani. Csupán értelmezésére szorítkozunk: a feladat, amelyre vállalkozunk, csak a kérdések szövevényébe való betekintés és nem annak felgöngyölítése.